

Om tidlig lærerutdanning: seminarene i Trondheim og veien fram til Trondenes seminarium i 1826

Randi Hege Skjelmo

<https://doi.org/10.7557/ottar.8608>

Denne artikkelen omhandler de to seminarene Thomas von Westen (1682–1727) ledet i Trondheim først på 1700-tallet samt seminaret ledet av Knud Leem fra 1752. Fra sistnevnte trekkes linjer til det første offentlige lærerseminaret i Norge, igangsatt på Trondenes 1826. Sentrale spørsmål er hvem som tok initiativ til og var pådrivere for å realisere disse, hvordan de ble organisert og hvordan rekruttering av lærere og lærerkandidater foregikk.

Trondheim etter reformasjonen og forberedelser til misjon i Norge

Etter reformasjonen 1537 viser historiker Trygve Lysaker hvordan mye av det kirkelige makt- og inntektsgrunnlaget ble overtatt av verdslige myndigheter. Domkapitlene, prestekollegiene ved domkirkene, skulle fortsatt bestå, noe Lysaker omtaler som et resultat av Luthers inngripen. Luther så det som nødvendig å bevare domkapitlene som økonomisk grunnlag for katedralskolene og kort tid etter reformasjonen ble det opprettet lektorater, undervisningsstillinger, ved disse. Siktemålet var å gjøre religionsundervisningen så grundig at elevene etter noen års modenhet skulle kunne gå inn i prestegjerning. Utdanningskravet for prester ble etter hvert skjerpet, teologisk embetseksamen ble innført i 1629 og det ble mulig å ta en lavere teologisk grad ved universitetet i København. Dermed ble lektoratene ved katedralskolene overflødige, men de fortsatte å bestå, blant annet som retrettstillinger for katedralskolenes rektorer.

Misjonskollegiet ble opprettet i København 1714 som et misjonsdepartement underlagt kongen, Fredrik IV. Det ble i første omgang etablert for å ivareta misjonen i den dansk-norske kolonien Trankebar i India, der det var kommet til uenigheter mellom de utsendte misjonærer og ledelsen for det ostindiske handelskompani. Allerede fra opprettelsen fikk kollegiet som oppgave også å igangsette arbeid blant den samiske befolkning i det nordlige Norge, og dagen etter igangsettingen skrev kollegiet til de to prostene i Finnmark, Ludvig Christian Ludvigsson Paus (1664–1745) i Øst-Finnmark og Trude Henriksen Nitter (1658–1719) i Vest-Finnmark. Kollegiet utga et skrift for å klargjøre siktemålet med misjonen, fikk det trykket på dansk og tysk og sendt alle biskoper og stiftsamtmenn i Danmark-Norge for også å be om råd for hvordan virksomheten kunne realiseres.

Fra Norge ble det sendt flere forslag til København. Viserektor Hans Skanke ved Trondheim katedralskole anbefalte å finne en pålitelig mann som kunne reise til Finnmark samt legge en plan for misjonen og for utdanning av de kommende misjonærer. Han sa seg villig til selv å stå for arbeidet. Også presteforeningen *Syvstjernen* på Møre sendte sine råd. De til sammen syv prestene var alle pietistisk teologisk orientert. Blant rådene de ga var å ikke sende de dårligste prestene til Finnmark, i tillegg ville de ha gode kateketer. De holdt også fram at det var mangel på skolemestere og få som kunne lese i bok. Et forslag var at en i hvert hushold kunne få undervisning, for så selv å undervise resten av husholdet. Undervisningen burde være gratis, slik at samene ikke skulle motsette seg denne. Et av medlemmene i *Syvstjernen*, Eiler Hagerup, reiste til København, der han ble Misjonskollegiets rådgiver.

Igangsetting av arbeidet og anbefalinger for undervisningen i Finnmark

Allerede i april 1715 var den kongelige instruks for misjonen i Norge klar. Det skulle søkes etter gode personer som var dyktige til å lære andre. Disse skulle utdannes til kateketer for deretter å kunne utdannes videre til prester. Behovet for læreanstalter og stipendier ville bli imøtekommet og det skulle øremerkes studieplasser ved universitetet i København. Misjonskollegiet tok kontakt med Thomas von Westen, sogneprest i Veøy og medlem av *Syvstjernen*, for å høre om det fantes personer som kunne brukes til misjonen. Han foreslo å ta egnede kandidater til kateketer og ba om å få klokkere og skolemestere fra København. Dette var under den store nordiske krig, og det var mangel på skolemestere. I samme brev tilbød von Westen seg å tjenestegjøre for misjonen, reise fra Veøy til Trondheim, og videre til Finnmark sommerstid.

Han har muligens tenkt at arbeidet for misjonen kunne kombineres med sognekallet.

I februar 1716 utnevnte Misjonskollegiet von Westen til leder for misjonsarbeidet. Han fikk en nyopprettet stilling ved katedralskolen i Trondheim med ansvar for å iverksette misjonen i Finnmark. Den innbefattet også lektoratet ved katedralskolen og funksjonen som sekretær for domkapitlet. Til tross for vanskelige økonomiske tider ble arbeidet igangsatt, og få dager etter utnevnelsen kom en kongelig befaling til stiftamt-mann Owe Schielderup og biskop Peder Krog om at von Westen med noen medarbeidere skulle reise til Finnmark. De skulle nyte fri skyss både til lands og til vanns. Arbeidet for misjonen ble inntatt i kirkebønnen i Danmark og Norge, og Misjonskollegiet utarbeidet instruks for arbeidet.

Utvelgelse og utdanning av kateketer og skolemestere

Thomas von Westen gjorde seg nå klar til å reise til Finnmark, på det som i ettertid omtales som hans første misjonsreise. Han måtte selv skaffe penger til reisen. Viserektor Skanke gikk inn i von Westens sted under fraværet, og med på reisen nordover var de ordinerte prestene Kield Stub (ca. 1680–1724) og Jens Bloch (1692–1737). Fra Trondheim til Vardøhus fikk de skipsskyss med *Kong Dan*, som skulle til Arkhangelsk. De hadde med en rekke bøker; 384 katekismer, 500 ABC-er, 50 evangelier og 30 salmebøker, alle «paa Collegii Behag, thi alle Søe- og Boe-finner forstaae Norsk». von Westen skrev fra reisen at Stub og Bloch allerede var i gang med å studere samisk, «thi vi har Finske Bøger om Bord». Det var altså kjent at de samer som bodde langs kysten behersket norsk og kunne nyttiggjøre seg danske bøker. De «Finske Bøger» var bøker på samisk utgitt i Sverige. Følget gikk i land i Vadsø en av de første dagene i juli hvor de møtte prosten Paus og læreren Isaac Olsen (ca. 1680–1739). Organisering av skoler ble planlagt sammen og Stub ble beskikket til misjonær i Øst-Finnmark. 18. juli kom von Westen og Bloch til Kjølvik. Her prekte von Westen og brakte «Mand for Mand til Bekiendelse», underviste dem i Guds ord og utnevnte skolemestere som skulle reise fra sted til sted og flytte omkring med befolkningen. I følge med prost Nitter ankom von Westen og Bloch Hammerfest i slutten av juli, der Bloch ble innsatt som misjonær i Vest-Finnmark. Få dager senere gikk turen tilbake til Trondheim med et handelskip. I von Westens følge var to unge samiske menn og lærer Olsen. Olsen hadde arbeidet i Finnmark i 14 år, kjente det samiske språket og skikkene og von Westen ba Misjonskollegiet utnevne Olsen til å være tolk og lærer for de ved skolen i Trondheim som skulle være kateketer i Finnmark. Han foreslo også at han sammen med

Figur 1. Thomas von Westen (1682–1727). Prest og misjonær. Bilde fra norsk portrettarkiv, Riksantikvaren

Olsen kunne oversette bøker til samisk. «Finnerne ere hiertens glade derved, at de skal faae Guds Ord at høre i Deres eget Sprog». (Se rammesak neste side.)

Seminarium Scholasticum og Seminarium Domesticum

Vel hjemme i Trondheim skrev von Westen til Misjonskollegiet: «I maatte døe af Glæde, dersom i vidste selv, hvor mange Siele I har reddet, hvor mange Præster opvagt, hvor mange Hierter I har aabnet, allene derved at I udsendte Evangelister.» Den endelige instruks for *Seminarium Scholasticum* ble vedtatt av Misjonskollegiet 13. februar 1717, og fra september samme år var seminaret i full gang med fire norske og to samiske gutter. Misjonskollegiet ønsket at von Westen selv kunne rekruttere skolemestere og underskolemestere. Om han fant dem tilstrekkelig dyktig, skulle han gi dem instruks og utsende dem til kateketer. Kollegiet ønsket også at Olsen kunne komme til København for å hjelpe til med å oversette bøker til samisk.

Misjonskollegiet må ha sett behovet for bygninger til kirke og skole, men uten å være i økonomisk stand til å igangsette et slikt arbeid. De var kun i besittelse av lønnsmidler og framholdt

Angaaende de Missionarios eller Catechetios som i aar til Findmarkens og andre steders finners tjeneste skulde bruges, da 1. «haver Christopher Norman som var dend første opkomme, icke lig haft mine formaninger hvorledes mand sig i saadant arbeide til Guds ære burde skicke, og troer Jeg nu nok at ved Jeſu Hielp hand er baade Eder og mig nyttig; i dend henſeende har Jeg taget ham med mig paa reiſen, og skickede Jeg ham nu ſom forbud i forgaards d(en) 17 efterdi Jeg fornãm at formſkaben ellers skulde komme for ſeent. Hvor hand skal nedplan-tes til finners beste, enten det ſkier i Lÿngen, Ulfsfiorden eller Ibeſta, eller kand ſkie, om M. Lund icke fremkommer, i Findmarken, derude vilde Gud raadføre! Paa hands villighed i alle ting kand Jeg nu slet intet klage.

Rasmus Rachlöv og Hr Heltberg, tvende sande Christi Diſciple, har tilligemed Norman siden deres ankomst dagligen viſſe timer om formiddagen annammed mine underretninger og beſtørkelſer, særdeles er dem nøyaktig bleved foreſtilled, hvad deres forretning i fremtiden skulde være, og dem til ende meddeelt baade en extract af mine observationibus og en notitia Chorographica, ſamt det Lappiſke sprogs store fornødenhed store. Til deres forehavendes lykkelige fremgang og dets vejledige, og til dend ende ladet dem dagligen af Isaac Olsen lagt övelſe derudi, ſamt udſkrive det fornemſte af Tornæi Manuali. Disligeste er dennem nogle gange forholdet de Höie Tilforordnedes Naadige vilje derom, at de hverken skulde præjudicere landets Præſter med actuum ministerialium forettelſe eller med oppebærge noget ſom Præſterne og Klokkerne i landet tilkommer, icke heller söge betaling hos finnerne for deres aandelige arbeide hos dem, men være fornøyede med det ſalar-rio ſom dem af Miſſions Caſſen er tillagd, og blive ved de forretninger ſom ere dem anfortroede. Jeg forſiunede dem med nödvendige penger, hvorom mit regnskab gör forklaring, og med behöventlige og nest Guds Hielp de allerbeſte de kunde faae, underskolemestere, hvorom siden ſkal tales. //

Figur 2. Transkribert utdrag av et brev fra Thomas von Westen til Misjonskollegiet i København, datert 21. juni 1718. 234 Misjonskollegiets arkiv, Lnr F 310, Diverse dokumenter Misjonskollegiet vedk., legg III Sager Missionen i Finnmarken og Nordlandene vedk. 1718–1803. Brevet ble oppdaget ved en tilfeldighet i Rigsarkivet i København av Liv Helene Willumsen og Randi Skjelmo.

betydningen av å samarbeide med lokalbefolkningen og med representanter for myndighetene. Etter å ha mottatt instruks datert København 19. mars 1718 gjorde von Westen seg klar til det som i ettertid er blitt kalt den andre misjonsreisen. Fra København hadde Misjonskollegiet sendt to misjonærer til Trondheim som skulle følge med han til Finnmark. Disse to, Elias Heltberg (ca. 1690–1738) og Morten Lund (1686–1757) ble undervist noen timer om formiddagen av Thomas von Westen, og Isaac Olsen ga dem daglig øving i samisk språk. Heltberg og Lund reiste så nordover, og hadde med seg brev fra von Westen til amtmann, prostene, prestene og misjonærene. Ut fra ønsket om å ta inn nye seminarister innskrev von Westen ni unge gutter ved seminaret, så reiste han til Finnmark. Etter å ha gjennomført arbeidet i nord, stoppet han på tilbaketuren blant annet på Dønna, der han fikk høre om svenskenes angrep på Trondheim. I Trondheim sto nå en del av seminaristene uten kost og losji. Dette var de som hadde vært i forpleining hos de bemedlede borgere som på grunn av krigen hadde måttet flykte fra byen. Seminaristene fikk da opphold i viserektor Skankes hus, de skulle følge med han om fienden

ødela byen. Skanke hadde allerede sørget for plass for de barna von Westen hadde med fra Finnmark, til sammen ni barn og unge i alderen 12–16, av disse var sju samer.

I en tabell oppsatt av von Westen framkommer tre stillingsbetegnelser på latin, *catechetæ*, *didascali* og *hypodidascali*. I påfølgende tekst anvender han de danske betegnelsene catechet, skolemester og underskolemester. Betegnelsene viste til ulike kvalifikasjoner og forskjeller i lønn hos de som skulle undervise. I Varanger og Porsanger skulle de to kateketene til hjelp i arbeidet ha hver sin underskolemester. Disse skulle stå for leseopplæringen, ta hånd om undervisningen i kateketens fravær, tidvis være med på deres reiser for gjennom deltakelse i deres arbeid å forberedes til å bli faste skolemestere. Til å begynne med skulle nordmenn tjenestegjøre som underskolemestere, mens det var forventet at samene selv ville overta. I tillegg til de underskolemestere som Misjonskollegiet finansierte, skulle hver kateket på egen bekostning lære opp to samer med tanke på at disse skulle bli skolemestere.

Da Seminarium Scholasticum ble igangsatt i Trondheim i 1717 var det lokalisert og organisert i tilknytning til den allerede eksisterende katedralskolen. Anton Höem viser hvordan seminaret fikk en todelt oppgave; det skulle tjene som forskole for det teologiske studium i København, der kateketene skulle få sin misjonsutdanning og det skulle også tjene som seminar for de vordende skolelærere blant samene. Instruksen utarbeidet av Misjonskollegiet og igangsettingen skulle komme til å gripe omfattende inn i virksomheten ved katedralskolen i Trondheim. Blant endringene var at skolen ble direkte underlagt Misjonskollegiet med von Westen som den stedlige leder for misjonen. Han skulle også overta lektoratet etter biskop Krog samt ha oppsyn med skolens lærere og rådføres i forbindelse med tilsetninger og fordeling av stipendier. For de som var aktuelle for videre studier skulle han sende med informasjon til Misjonskollegiet som grunnlag for anbefalinger til det teologiske seminar i København. Disse kom i tillegg til rektors anbefalinger. Han skulle gjennomse og kommentere skoleregnskapene før

disse ble sendt til København. Rektor Nils Krog og viserektor Hans Skanke mottok egne instruksjoner, det samme gjorde Isaac Olsen. Olsen skulle i tillegg til undervisningen også arbeide med oversettelser til samisk og gå von Westen til hånd. von Westen holdt fram med arbeidet ved Seminarium Scholasticum til sin død i 1727. Da overtok Eiler Hagerup som daglig leder av misjonen. Virksomheten ved seminaret opphørte i 1732. Hagerup ble da Peder Krogs etterfølger som biskop i Trondheim.

Ved siden av Seminarium Scholasticum igangsatte von Westen i Trondheim et seminar for egne midler, *Seminarium Domesticum*, der unge samegutter fikk opplæring og underhold. Han bekostet selv utgiftene. At dette var økonomisk mulig, kan være fordi von Westen gjennom sitt ekteskap med den formuende Anna Pedersdatter hadde fått tilgang til betydelige midler. I litteraturen omtales hun som en støttespiller for sin mann når det gjaldt de praktiske forhold, som husholdning med innlosjering, matlaging og klesstell. Ved siden av undervisningen von Westen selv ga, ansatte han som lærer

Figur 3. Tegning av Trondenes slik det kanskje var for 200 år siden. Tegning av skolelærer Jørgen Norodd Jørgensen. Foto: Andrew Kristiansen

Figur 4. Portrett av Simon Kildal (1796–1837), sogneprest i Trondenes og den første seminarbestyrer, bildet er fra Stortingets arkiv.

den teologiske kandidaten Ole M. Meldal. I et brev til Misjonskollegiet i 1722 framholder han at det er Meldals fortjeneste at hele Senja og Salten nå hadde samiske lærere. Hver gang en misjonær ble utsendt, fulgte en eller to med som medhjelpere eller underskolemestere. Den vanlige opplærings-tiden i *Seminarium Domesticum* var to år. Ved von Westens død i 1727 opphørte hans private seminar.

Samisk språk hadde en viktig plass ved begge de to seminarene. Det idemessige grunnlaget for de tidlige institusjonene i Trondheim har opplagt vært knyttet til misjon og undervisning. De religiøse ideene som kom til uttrykk gjennom Misjonskollegiets virksomhet var pietistisk orientert, og de ble realisert gjennom arbeidet der von Westen sto sentralt. Det ble ansett som avgjørende at de som skulle ha sitt virke som misjonærer og lærere måtte beherske samisk, et språksyn som senere skulle komme til å bli endret.

Knud Leems seminar, *Seminarium Lapponicum*

Arbeid for samisk språkopplæring blant de misjonærer og lærere som skulle ha sitt virke blant samer ble gjenopptatt omkring 1750. Initiativtaker var igjen Misjonskollegiet i København, støttet av biskopen i Trondheim, Frederik Nannestad. Initiativet innebar å igangsette et seminar i Alta, og det ble gitt tilbud til Knud Leem, som tidligere hadde vært både misjonær og prest i Finnmark, om å opprette og lede seminaret. Initiativet innebar altså å legge utdanningsvirksomheten til det geografiske området som en ønsket å rekruttere fra, og der seminaristene også var ment å ha sitt virke etter endt utdanning. Ifølge forslaget til Misjonskollegiet skulle driften av seminaret kombineres med sogneprestembetet. Leem så en slik organisering som uhensiktsmessig. Store avstander ville føre til utstrakt reising og forsømmelse av så vel menighet som seminar. Leems argumenter ble tatt til følge, og i 1751 ble det bestemt at et *Seminarium Lapponicum* skulle opprettes i Trondheim «for deri at dressere noen dugelige subjecter, der i tiden kunde bruges til Lærere for Lapperne i Finmarken og Nordlandene, og behandle dem i deres eget Sprog til Misjonsvæsenets bedre Frugt». Leem ble tilsatt som docent, deretter som professor i samisk språk, det første professorat i Norge. Dette seminaret hadde en løsere tilknytning til katedralskolen enn *Seminarium Scholasticum* hadde hatt, det fikk også utvidede oppgaver knyttet til oversetting og formidling i tillegg til undervisningen.

Etter Leems død ble seminariet nedlagt, han etterlot seg et omfattende materiale i form av bøker og manuskripter. Virksomheten hadde vært finansiert gjennom *Seminarii Lapponici Fond*, og etter at seminaret opphørte gjensto betydelige midler. Når virksomheten opphørte, var det en seier for de med det språksyn at forkynnelse og undervisning blant den samiske befolkning ikke burde foregå på morsmålet, men på norsk, det vil i praksis si på dansk. Gjennom en bestemmelse av 3. november 1774 ble seminaret endelig avviklet.

Veien fram mot *Trondenes seminarium*

Misjonskollegiet avsluttet sin virksomhet i Norge i 1802, virksomheten ble da lagt inn under Kancelliet i København. Den siste misjonæren sluttet i 1814. Unionsoppløsningen i 1814 førte blant annet med seg et eget folkevalgt Storting med representanter fra alle amt. Av stor viktighet ble arbeidet for skolevesenet og i arbeidet inngikk utdanning av lærere. Sogneprest i Vadsø, Peter V. Deinboll, møtte på Stortinget i 1821 og 1824. Hans kjennskap til midlene etter *Seminarium Lapponicum* ble avgjørende for at Stortinget så seg økonomisk i stand til å vedta opprettelsen av det første offentlige lærerseminaret i Norge. I den nordeuropeiske

utdanningsdebatten gikk argumentasjonen på hvor vidt utdanning av lærere burde skje ved mindre prestegårdseminarer der presten valgte ut og underviste de kommende lærere eller om de unge (guttene) burde få oppleve større forhold som en by ville gi. Deinbolls foreslo å legge seminaret til Vadsø, Talvik eller Tromsø. Han hadde kjennskap til Seminarii Lapponici fond som kunne inngå i det økonomiske grunnlaget for opprettelsen av en ny institusjon. Resultatet var at det første offentlige lærerseminariet ble lagt til Trondenes. Deinboll søkte seg så dit, men fikk ikke embetet. I stedet ble Simon Kildal den første bestyrer, kombinert med å være sogneprest og med samiske Niels Gundersen til å sørge for samiskundervisningen.

Forfatter:

Randi Hege Skjelmo er førsteamanuensis i pedagogikk ved ILP ved UiT. Hun har doktorgrad fra samme sted med avhandlingen *Endringer i norsk allmennlærerutdanning – mot en sterkere enhetlighet*. De senere år har hun arbeidet med utdannings-

historie for perioden 1700–1945, blant annet i forskningsprosjektet Oppstart av lærerutdanning i nordområdene, med en rekke nyere publikasjoner knyttet til tidlig utdanning og misjon.

E-post: randi.skjelmo@uit.no

<https://orcid.org/0000-0001-5708-8953>

Litteratur:

- Dahl, H. 1976. *Tromsø offentlige lærerskole i 150 år, 1826–1976*. Tromsø.
- Hoëm, A. 2007. *Fra noaidens verden til forskerens: misjon, kunnskap og modernisering i sameland 1715–2007*. Oslo.
- Lysaker, T. 1987. *Trondhjems stift og Nidaros bispedømme 1537–1953. Reformasjon og enevelde 1537–1804*. Trondheim.
- Skjelmo, R. 2013. Utdanning av lærere for det nordlige Norge: De tidlige institusjoner i Trondheim 1717–1732. I: *Sjuttonhundratal. Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies*.
- Skjelmo, R. 2015. Utdanning av lærere for det nordlige Norge før 1826. I: David Sjögren och Johannes Westberg (red.) *Norrlandsfrågan. Erfarenhet av utbildning, bildning och fostran i nationalstatens periferi*. Umeå: Kungl. Skytteanska Samfundet.
- Skjelmo, R., og Willumsen, L. H. 2017. *Thomas von Westens liv og virke*. Oslo.
- Skjelmo, R., og Willumsen, L. H. 2026. Utviklingen av lærerutdanning i Nord-Norge og europeiske ideers betydning for oppstart av Norges første lærerutdanning, begge I: Jubileumboken for 200-årsjubileet. Fagbokforlaget 2026.
- Willumsen, L. H. 2015. Økonomiske vilkår for lærerutdanning i det nordlige Norge. Den historiske utvikling av Seminarii Lapponici Fond. I: David Sjögren och Johannes Westberg (red.) *Norrlandsfrågan. Erfarenhet av utbildning, bildning och fostran i nationalstatens periferi*. Umeå: Kungl. Skytteanska Samfundet.